

POPPEROVA OBRANA KRITICKÉHO ROZUMU

FRANTIŠEK MIHINA, Katedra filozofie FF UPJŠ, Prešov

MIHINA, F.: Popper's Defence of Critical Reason
FILOZOFIA 51, 1996, No. 11, p. 727

The paper focuses on the explanation of one of the central problems of Popper's philosophy of science – on the problem of criticism in various forms. Popper accepts Humean scepticism about induction, taking on board the consequence that this means that we can never know whether any universal theory is true. His scepticism runs deep, but he thinks he can base an account of scientific rationality on negative activity of attempting to disapprove theories. But criticism, freedom and rationality are central to Popper's views on politics and open society. Science and politics, then are ideally to be characterized by an admission of our ignorance and by attempt to weed out false theories and to remedy the negative effects of our policies. The criticizing environment can attack our theories, which die in our stead. Popper's project is the construction of rational model of science – science is the paradigm of institutionalized rationality, science has a special form of rationality embodied in the methods of science. His fallibilism is based on rejecting all non-deductive arguments.

„Veda je omylná, pretože je ľudská.“
K. R. Popper

V dobe sporov o povahu a zmysel existencie filozofie sa Popper domnieval, že „existujú naozaj filozofické problémy, ktoré nie sú len hádankami vznikajúcimi zneužitím jazyka..., zo všetkého najmenej by sme mali samolúbo vyhlasovať, že filozofické problémy nejestvujú, alebo že sú neriešiteľné, aj keď azda rozložiteľné“ ([1], 15-16). Popper bol presvedčený, že jestvujú *aspoň* dva druhy filozofických problémov, ktoré nie sú len *zdanlivé*: problémy teórie poznania, ktoré tvoria *jadro filozofie* ([7], 167), a problémy kozmologické.

Predpokladom *riešenia* týchto problémov je uvedomenie si našich vlastných možností, t.j. schopnosť pozrieť sa zvonka na nás samých, hľadať a nachádzať východiská, ktoré by nám umožnili priblížiť sa k *pravde* o povahe nášho vlastného poznávania. V tomto zmysle prvá premisa Popperovej epistemológie znie: *Humanum est rationale* – človek je bytosť racionálna. Skúsenosť nám hovorí, že „vo väčšine, ak nie vo všetkých sociálnych situáciách jestvuje prvok *rationality*; aj keď sa ľudia zriedka správajú celkom racionálne..., konajú viac-menej racionálne“ ([6], 140).

No s ideou *rozumnosti* človeka Popper nespájal iba *pozitívne* konotácie. Naopak, súčasnne zdôrazňoval – a rovnako často ako Ch. S. Peirce, že *humanum est errare*, že človek sa mylí, že „pre *racionálne* nejestvuje nijaké lepšie synonymum ako *kritické*“ ([1], 87). *Nekritická* racionalita je svojho druhu *contradictio in adiecto*. V tejto súvislosti v *Predslove* k anglickému vydaniu *Logiky vedeckého objavu* (na jar roku 1958) hovorí o „metóde,

ktorú možno označiť za *jedinú metódu filozofie*; nie je však charakteristická iba pre filozofiu; je to skôr jediná metóda akejkolvek *racionálnej diskusie*. Metóda, ktorú mám na mysli, je metódou jasného definovania nejakého problému a *kritické* preskúmanie jeho rôznych navrhovaných riešení.“ ([4], 16).

* * *

Popper racionalitu vo vzťahu k človeku nechápe esenciálne ako čosi, čo nám je *dané*. Akonáhle sme sa naučili spoliehať na svoj rozum, nedokážeme a nemôžeme sa už nikdy vrátiť k pôvodnej *nevinosti*. Stali sme sa bytosťami, ktoré síce môžu byť slobodné, no s vedomím, že sloboda je nielen údelom človeka, ktorý vie, ale aj ťažkým bremenom zodpovednosti, ktorá nás núti kriticky posudzovať vlastné činy. Akonáhle sme sa raz, kedysi dávno a nevedno prečo, začali spoliehať na svoj rozum, dvere do sféry *nerozumného* sveta sa privreli. *Pre toho, kto okúsil zo stromu poznania, je raj stratený* – viackrát opakoval Popper. Nejestvuje návrat k mýtickému svetu, k harmonickému stavu prírody: aby sme ho chceli dosiahnuť, museli by sme prestať byť sami sebou.

Filozofia je formou reakcie a súčasne dôsledkom straty pôvodných istôt, erózie viery v *magické*. „Je to pokus nahradiť stratenú magickú vieru vierou racionálnou; ide o modifikáciu tradície odovzdávania teórie alebo mýtu založením novej tradície, ktorá útočí na tradície a mýty a hovorí o nich kriticky.“ ([2], 188).

Popper je stúpencom *inštrumentalistického* chápania rozumu a racionality – predstavujú nástroj, pomocou ktorého dokážeme prekonávať všetky nástrahy života, zväčša pripravené vlastnou vinou či *nerozumnosťou*. Príliš veľká úcta k minulosti, autoritám, *istým* pravdám a podobne je súčasťou našej *nerozumnosti* – znamená rezignáciu na kritické používanie vlastného rozumu. „Ak má naša civilizácia prežiť, musíme sa zbaviť zvyku uctievať veľké osobnosti. Veľké osobnosti sa môžu dopustiť veľkých chýb; niektorí z najväčších vodcov minulosti podporovali odveký útok na slobodu a rozum. Ich vplyv, ktorému sa len zriedka kladie odpor, neprestáva klamať a rozdeľovať tých, od ktorých obrany je závislá civilizácia. Zodpovednosť za toto tragické a azda aj osudové rozdelenie padá na nás, ak váhame s priamočiarou kritikou toho, čo je nepochybnou súčasťou nášho intelektuálneho dedičstva“ ([2], x) – napísal Popper v r. 1943. O niekoľko rokov neskôr (v r. 1950) túto myšlienku ďalej rozvíja: „Naše najväčšie ťažkosti pramenia z čohosi, čo je rovnako obdivuhodné a zdravé ako nebezpečné – z našej nedočkavej túžby zlepšiť osud našich blízkych. Tieto ťažkosti sú vedľajším produktom azda najväčšej zo všetkých mravných a duchovných revolúcií v dejinách, produktom hnutia, ktoré povstalo pred troma stáročiami. Je to úsilie obrovského počtu neznámych ľudí oslobodiť seba i svoju myseľ od autorít a predsudkov. Je to ich pokus o vybudovanie otvorenej spoločnosti, ktorá odmieta absolútnu autoritu iba ustanoveného a iba tradičného a súčasne sa usiluje zachovať, rozvíjať a zaviesť staré i nové tradície, ktoré by zodpovedali ich meradlám slobody, ľudskosti a racionálnej kritiky.“ ([2], xii).

Popperov imperatív potom – pripomínajúc Kantovu štúdiu o osvietenstve, znie: *Nauč sa používať svoj vlastný rozum, ak si sa odhodlal urobiť to, vedz, že najlepšou formou rozumnosti je kritická rozumnosť*. „Racionalitu nemožno chápať inak ako vôľu pri-

jímať kritiku“ ([1], 104) – *kritickosť* sa stáva *stavom* mysle, vyplýva z fallibility nášho poznania. „*Vedomé prijatie kritickej metódy* je hlavným nástrojom rastu... dobre som si uvedomoval, že kritická metóda alebo kritický prístup spočíva vo všeobecnosti v hľadaní prekážok alebo rozporov a v ich pokusnom novom riešení a že tento prístup je možno široko uplatňovať aj mimo vedy, kde sú typické *kritické testy*.“ ([1], 115).

Duchovné dejiny ľudstva sú aj dejinami *dľhotrvajúceho* sporu medzi racionalizmom a iracionalizmom. Aj grécka filozofia začínala najmä ako *racionalistické* úsilie, od samého začiatku však obsahovala aj *mystické* prvky. K otvorenému konfliktu medzi racionalizmom a iracionalizmom došlo podľa Poppera po prvý raz v stredoveku, a to v podobe sporu „medzi scholastikou a mysticismom“ ([2], 459). Rimania boli *skôr racionalisti*, barbari inklinovali k mysticismu. V 17. – 19. storočí „sa zdvihla vlna racionalizmu, intelektuizmu a *materializmu*“ ([2], 459). *Prorocký iracionalizmus* (Bergson a väčšina nemeckých filozofov a intelektuálov) zväčša „ignoroval či prinajmenšom pohrdal existenciou takej menejценnej bytosti, akou je racionalista; racionalisti... a najmä racionalistickí vedci sú pre nich chudobní duchom, vykonávajú bezduché a zväčša mechanické činnosti a vôbec si neuvedomujú hlbšie problémy ľudského údely a jeho filozofiu. A racionalisti zvyčajne reagujú odmietaním iracionalizmu ako čierého nezmyslu. Rozkol nikdy nebol tak úplný.“ ([2], 459).

Rozum podobne ako jazyk je podľa Poppera „produktom života v spoločnosti“ ([2], 454), nie je však *spoločenským produktom* v hegelovskom zmysle. „Ak poviem“ – hovorí Popper, „že za svoj rozum vďačíme *spoločnosti*, vždy mám na mysli, že zaň vďačíme určitým konkrétnym jednotlivcom... a nášmu intelektuálnemu styku s nimi“ ([2], 456). *Rozum, rozumnosť* nemajú ani *platónsky* pôvod, musíme sa zbaviť *substancialistického* prístupu v analýze pôvodu rozumu a rozumnosti. „Rozum rovnako ako veda sa rozvíja cestou vzájomnej kritiky; jedinou cestou *plánovania* ich rozvoja je vyvinúť inštitúcie, ktoré zabezpečia slobodu tejto kritiky, t.j. slobodu myslenia.“ ([2], 457). *Rozum* nám nebol *daný*, to, čo vlastnime, je *dispozícia*, ktorá sa môže rozvinúť len v komunikácii s *druhými*. „Za svoj rozum druhým nielen vďačíme, ale svojou rozumnosťou nemôžeme druhých nikdy prevýšiť tak, aby to viedlo k nároku na autoritu. Autoritárstvo a racionalizmus v našom zmysle nemožno zmieriť, pretože základom rozumnosti je argumentácia obsahujúca kritiku a umenie kritiku počúvať. Racionalizmus v našom zmysle sa teda celkom odlišuje od všetkých moderných platónskych snov o nádhernom novom svete, kde bude rozvoj rozumu kontrolovaný alebo *plánovaný* nejakým vyšším rozumom.“ ([2], 456–457).

Kritika a kriticizmus ako súčasť *rozmnosti* obsahuje etické limity. Ich cieľom nie sú *ľudia*, ale *idey*, ktoré prezentujú. Je omnoho lepšie, ak *hynú* idey, myšlienky, teórie, ako keď hynú ich nositelia. „Racionalistický postoj berie do úvahy skôr argument než argumentujúcu osobu“ ([2], 455), čo je podľa Poppera dôležité. „Vedie to k názoru, že každého človeka, s ktorým komunikujeme, musíme považovať za možný zdroj argumentov a rozumnej informácie – tak vzniká niečo ako *racionálna jednota ľudstva*.“ ([2], 455). Aj tá – berúc do úvahy súčasný stav rozvoja *rozmnosti* človeka – predstavuje *regulatívny ideál*, ku ktorému sa blížime, aj keď ho nikdy nebudeme môcť dosiahnuť. Ak by sme však rezignovali na uplatnenie maximy kritického racionalizmu, celkom by sme rezignovali na možnosť čo i len priblížiť sa k racionálnej jednote ľudstva.

Popperova maxima kritického racionalizmu má širšie pozadie. „Tento postoj v sebe implicitne obsahuje vedomie, že navždy budeme žiť v nedokonalnej spoločnosti. Nielen preto, že aj veľmi dobrí ľudia sú veľmi nedokonalí, ale aj preto, že sa celkom pochopiteľne dopúšťajú mnohých omylov, pretože toho ešte dosť nevieme. No oveľa dôležitejšie ako tieto dva dôvody je to, že sa vždy budú vyskytovať neriešiteľné zrážky medzi hodnotami... Bezkonfliktná spoločnosť nemôže existovať: taká spoločnosť by nebola spoločenstvom priateľov, ale mravcov.“ ([1], 116).

Vnútny pohyb našej civilizácie, ktorá je ešte stále v štádiu svojho detstva, možno podľa Poppera chápať ako „smerovanie k ľudskosti a rozumnosti, rovnosti a slobode“ ([2], xiii). Nádej, že sa presadí práve tento smer civilizačného vývinu, sa zvýši, ak sa model *kritickej racionality* uplatní ako univerzálny princíp nielen vo vede, ale aj v ostatných nemenej dôležitých oblastiach ľudskej aktivity. V tomto zmysle je podstatnou črtou Popperovho modelu *kritickej racionality* to, že ju povyšuje na nástroj sociálneho, duchovného a intelektuálneho rastu ľudstva.

Popperova koncepcia kritického racionalizmu je v širšom chápaní epistemickým projektom. Je rozum schopný *poprieť sám seba*, ako sa domnieval Kant, keď hovoril o jeho antinómiách? Ak áno, kedy a prečo? A je toto popretie *aktom rozumu*? Prečo sme v niektorých situáciách náchylní *odmietat' racionalizmus*? Sme však schopní toto *odmietnutie* aj naozaj aktualizovať a nie je ono samotné racionálnym aktom?

Popper mal v sebe *sokratovského ducha* – tušil, že akákoľvek múdrosť, ku ktorej niekedy dospeje, bude spočívať v tom, že si uvedomí „nekonečnosť svojej nevedomosti“ ([1], 7). Tušil aj to, že napriek (alebo možno práve vďaka) *rozumnosti* človeka platí, že *humanum est errare* – človek sa mýli, že práve fallibilita je sprievodným znakom ľudského poznania.

Postgrécka civilizácia a kultúra sú založené na *rozhodnutí* akceptovať rozum. Ak sa *rozhodneme* postaviť sa na stanovisko racionalizmu, uskutočnili sme morálne rozhodnutie podporovať všetko, čo s touto vierou v prednosti racionalizmu súvisí. Mal by to však byť *sokratovský rozum*. Je to rozhodnutie, „že sa budeme usilovať brať vážne argumentáciu“ ([2], 470), že sa aj prostredníctvom racionálnej diskusie budeme k *iným* správať ako k sebe samým, t.j. ako k racionálnym bytostiam. A tak „jednou z najlepších vlastností rozumu a rozumnosti je citlivosť na kritiku – ochota byť kritizovaný a chcieť kritizovať sám seba. Usiloval som sa ukázať, že kritický postoj rozumnosti by sa mal rozšíriť všade, kde to je len možné. Navrhol som nazvať túto požiadavku maximálneho rozšírenia kritického postoja *kritickým racionalizmom*.“ ([1], 115-116).

Problémom, ktorý má svoje historické pozadie, je však *uplatnenie* rozumu – v dejinách ľudských činov i v dejinách ľudského poznania. Tu platí okrem iného, že sústavne a s *neomylnou istotou* opakujeme mnohé chyby svojich predchodcov. Najskôr preto, že sa málo či nedostatočne spoliehame na svoj vlastný kritický postoj, že naša vlastná *rozumnosť* je nedostatočne kritická. Väčšina z nás si uvedomuje, že veda, najdôležitejší plod *rozumného prístupu* ku skutočnosti, a jej technologické produkty „dominujú v našom živote, občas ho obohacujú, inokedy ochudobňujú, vždy však ovplyvňujú“ ([8], 13). Závisí to od rozdielov medzi *kritickou* a *nekritickou* formou uplatňovania rozumu? Popper

je presvedčený, že áno. Závisí to však najmä od toho, či vôbec uplatníme afinitu k *rozumným* riešeniam a či sa naučíme ich hľadať.

Dôsledky nie sú nevýznamné – „konflikt medzi racionalizmom a iracionalizmom sa stal najdôležitejšou intelektuálnou a azda aj morálnou témou súčasnosti“ ([2], 454) – hovorí Popper. Predovšetkým preto, že rozum je *nástroj*, ktorého používanie a) samé nie je *bezproblémové* a b) nie je *jediným* prostriedkom uskutočňovania cieľov ľudského života, ktorý patrí k mystériám tohto sveta. Aj napriek všetkému stáročnému úsiliu dnes práve tak ako v dávnej minulosti „jedným z mnohých veľkých zdrojov šťastia je čo i len letný pohľad na niektorú novú črtu tohto nepochopiteľného sveta, v ktorom žijeme, a na našu nepochopiteľnú rolu v ňom“ ([1], 126).

Čo však znamená, ak o niekom povieme, že je *racionálny*, že jeho správanie je *racionálne*? Popper v tejto súvislosti preberá názor Gilberta Ryla z jeho recenzie *Otvorenej spoločnosti* v časopise *Mind* 56/1947, kde hovorí: „Racionalita človeka nespočíva v tom, že sa nepýta na principiálne otázky, ale v tom, že sa nikdy pýtať neprestáva, neupieva na uznávaných axiómami, v tom, že nič nepovažuje za pravdivé.“ ([1], 125). No vo svete, ktorý by nám bol *pravdivostne* celkom cudzí a neprístupný, by sme nemohli žiť. Celkom úspešne však v ňom žijeme, preto nám musí byť *nejakým* spôsobom prístupný – nie v jednorazovom akte, skôr v nekonečnom procese stáleho približovania sa k pravde. Pravda *vecí* a pravda *mysle* sú dve rôzne veci – k ich úplnému spojeniu, *zjednoteniu* asi nikdy nedôjde. Aj keď nejestvuje čosi ako *absolútna istota*, predsa len existuje *miera istoty* postačujúca pre potreby ľudského života – nazdáva sa spolu s J. S. Millom aj Popper.

V tomto zmysle Popper rozlišuje *pravý* racionalizmus od *nepravého* alebo pseudoracionalizmu. „To, čo nazývam pravým racionalizmom, je Sokratov racionalizmus. Je to uvedomenie si svojich hraníc, intelektuálna skromnosť tých, ktorí vedia, ako často sa mylia a ako sú závislí od druhých dokonca aj v tomto poznaní. Je to uvedomenie si toho, že od rozumu nemáme očakávať príliš veľa; že argumentácia iba zriedka vyrieši problém, aj keď je to jediný prostriedok, ako sa naučiť ak už nie vidieť jasne, tak aspoň vidieť jasnejšie ako predtým. To, čo nazývam *pseudoracionalizmom*, je... neskromná viera vo vyššie intelektuálne schopnosti nejakého človeka, požiadavka byť zasvätený, vedieť s istotou a autoritatívne... Takýto autoritatívny intelektualizmus, viera, že mám neomylný nástroj objavovania alebo neomylnú metódu, neschopnosť rozlišovať medzi intelektuálnou mocou človeka a jeho záväznosťou voči ostatným za všetko, čo môže vedieť a pochopiť, tento pseudoracionalizmus sa často nazýva *racionalizmom*, je však úplným protikladom toho, čo nazývame týmto menom.“ ([2], 457).

Popper pri každej možnej príležitosti prehlasoval, že stojí „celkom na strane racionalizmu“ ([2], 459), aj keď si uvedomoval, že racionalizmus občas „zájde príliš ďaleko“ ([2], 459) ako napríklad v prípade *prehnaného racionalizmu* Platóna alebo Descarta. Obhajuje *skromný* a *sebakritický* racionalizmus, „ktorý uznáva určité hranice“ ([2], 459). Rozlišuje – len čiastočne v intenciách rozlíšenia medzi *pravým* a *nepravým* racionalizmom – medzi *kritickým*, *pravým* racionalizmom na jednej strane a *nekritickým*, *všeobsiahlym* racionalizmom na strane druhej.

“Nekritický alebo všeobsiahly racionalizmus možno opísať ako postoj osoby, ktorá hovorí: *nemienim prijať nič, čo nemožno prijať na základe argumentácie alebo skúsenos-*

ti. Možno ho vyjadriť pomocou zásady, že každý predpoklad, ktorý nemožno podporiť argumentom alebo skúsenosťou, treba odmietnuť. Nie je ťažké vidieť, že táto zásada nekritického racionalizmu nie je konzistentná; ak ju samu totiž nemožno podporiť ani argumentom, ani skúsenosťou, mala by byť tiež odmietnutá... Nekritický racionalizmus je preto logicky neutržateľný.“ ([2], 460).

Pre racionalistický postoj je príznačné, že požaduje argumentáciu a skúsenosť ako spôsob zdôvodnenia každej výpovede. Samotný racionalistický postoj však nemožno ustanoviť *takto* – on sám je *postojom*, ktorý nemožno zdôvodniť tak, ako zdôvodňujeme nejakú výpoveď, teda argumentom alebo skúsenosťou. „Nijaký racionálny argument nebude mať racionálny vplyv na človeka, ktorý nie je ochotný racionálny postoj prijať. Všeobecný racionalizmus je teda neutržateľný.“ ([2], 461).

A tak – zdanlivo paradoxne – racionálny postoj je spojený s *iracionálnou vierou v rozum*. Aj keď *všeobšiahly, nekritický* racionalizmus je logicky neprijateľný, rozporný, ničí sám seba, netreba rezignovať a *prejsť k opozícii*, k iracionalizmu (čo sa podľa Poppera stalo napríklad A. N. Whiteheadovi). Zdá sa, že jedinou alternatívou je postoj *kritického racionalizmu*. Práve ten „uznáva, že základný racionalistický postoj je výsledkom (prínavnejším dočasne) aktu viery – viery v rozum. Naša voľba je otvorená. Môžeme si zvoliť niektorú z foriem iracionalizmu... môžeme si však slobodne zvoliť kritickú formu racionalizmu, ktorá úprimne priznáva svoj pôvod v iracionálnom rozhodnutí (a ktorá v tomto zmysle uznáva určitú prioritu iracionalizmu).“ ([2], 461).

Viera v rozum nie je iba vierou v *náš rozum*, ale aj – a azda vo väčšej miere, v rozum iných. V tomto zmysle *skutočný* racionalista „odmieta každý nárok na autoritu“ ([2], 468), pretože si uvedomuje, že „je intelektuálne nadradený nad ostatných (čo však môže len ťažko sám posúdiť) len potiaľ, pokiaľ sa dokáže poučiť z kritiky, ako aj zo svojich vlastných chýb a z chýb iných... racionalizmus je tak spojený s myšlienkou, že druhý človek má právo byť vypočutý a obhajovať svoje argumenty. S tým súvisí uznanie nároku tolerancie – prínavnejším v prípade tých, ktorí sami tolerantní nie sú. Žiadny človek nezabije iného človeka, ak sa predtým rozhodne vypočuť si jeho argumenty.“ ([2], 203).

Kritický racionalizmus si môžeme, ale nemusíme *zvoliť* – je to *morálne rozhodnutie*. Táto voľba – ak prijmeme kritický racionalizmus – „hlboko ovplyvní náš postoj k ostatným ľuďom a k problémom života v spoločnosti... racionalizmus je úzko spojený s vierou v jednotu ľudstva“ ([2], 462).

Zvoliť si kritický racionalizmus znamená uskutočniť morálnu voľbu – volíme ním „slobodu kritiky, slobodu myslenia, a tým slobodu ľudí“ ([2], 468). Súčasne sa zaväzujeme podporovať všetky inštitúcie, ktoré svojou povahou a pôsobením vyjadrujú atmosféru *kritickej*, t.j. *otvorenej* spoločnosti. Okrem iného sa zaväzujeme prijať aj *spoločné komunikačné médium*, „spoločný jazyk rozumu“ ([2], 469). Takýto jazyk má veľmi prísne kritériá jasnosti, jeho používanie musí umožňovať argumentáciu, resp. plniť funkciu prostriedku argumentácie. Musíme ho používať „skôr ako nástroj racionálnej komunikácie a dôležitej informácie než ako prostriedok *sebavyjadrenia*“ ([2], 469), ktorému rozumie len ten, kto sa *sebavyjadruje*. *Vzbúrou proti rozumu* je používať jazyk tak, že prestáva byť nástrojom racionálnej komunikácie, t.j. *kritickej* diskusie. Racionalizmus tak obsahuje uznanie toho, že ľudstvo je zjednotené aj tým, že „naše odlišné materské jazyky sú racio-

nálne, a preto ich možno navzájom prekladať“ ([2], 469). Aj v tom spočíva *jednota ľudského rozumu*.¹

Popperov kritický racionalizmus je vedome a dôsledne antipódom iracionalizmu. Kritický racionalista môže iracionalistu odmietnuť špecifickým spôsobom: „môže tvrdiť, že iracionalista, pyšný na svoju úctu voči hlbším tajomstvám sveta (na rozdiel od vedca, ktorý sa dotkne iba ich povrchu), v skutočnosti tieto tajomstvá ani nerešpektuje, ani im nerozumie, uspokojuje sa s lacnými racionalizáciami. Čo je totiž mýtus, ak nie pokus o racionalizáciu iracionálneho? A kto preukazuje tajomstvu väčšiu úctu – vedec, ktorý sa venuje jeho postupnému odhaľovaniu a je vždy pripravený podriaadiť sa faktom s vedomím, že aj jeho najtrúfalejší úspech je sotva niečím viac ako odrazovým mostíkom pre tých, ktorí prídu po ňom, alebo mystik, ktorý môže voľne tvrdiť čokoľvek, pretože sa neobáva žiadneho testu?“ ([2], 474-475). Ak je cieľom poznania *univerzálne*, potom práve ono je nielen doménou, ale do značnej miery aj produktom rozumu. „*Svet, celok a príroda* – to všetko sú abstrakcie a produkty nášho rozumu.“ ([2], 476).

Popper sa – pokiaľ ide o neho samého – rozhodol dať prednosť kritickému racionalizmu pred mystickým iracionalizmom. V druhom vidí „jemnú intelektuálnu chorobu našej doby; je to choroba, ktorú netreba brať príliš vážne, je iba povrchným poranením. (Vedci až na malé výnimky nijako zvlášť touto chorobou netrpia.) Je to však choroba, ktorá je napriek svojej povrchnosti nebezpečná svojím vplyvom na sociálne a politické myslenie.“ ([2], 476-477).

* * *

Dominantnou *formou života* je neustále riešenie situácií, problémov, úloh. Bez prerušenia sa rozhodujeme, či máme urobiť to alebo ono, či naopak nemáme konať tak alebo

¹ V tejto súvislosti je zaujímavý Popperov názor na *iracionalizmus*. Iracionalista je presvedčený, že „*ľudská prirodzenosť*“ nie je najmä racionálna. Tvrdí, že človek je viac, ale súčasne menej ako rozumný živočích. Že je niečím menej, to vidíme podľa malého počtu tých, ktorí dokážu argumentovať, preto podľa iracionalistu bude u väčšiny ľudí treba apelovať skôr na ich emócie a vášne než na ich rozum. Človek je však aj viac než len rozumný živočích, pretože všetko, na čom v jeho živote skutočne záleží, sa uskutočňuje *mimo* rozumu. Dokonca aj tí nemnohí vedci, ktorí berú rozum a vedu vážne, sú svojmu racionalistickému postoju zaviazaní len preto, že vedu milujú. Aj v týchto nemnohých prípadoch je postoj človeka determinovaný nie rozumom, ale jeho emocionálnou výbavou. Navyše, veľkého vedca, jeho mystický vzhľad do povahy vecí neutvára jeho usudzovanie, ale jeho intuícia. Racionalizmus tak – podľa jeho kritikov – nie je schopný poskytnúť adekvátnu interpretáciu ani len zdanlivo racionálneho vedca. Oblasť vedy je však výnimočne naklonená racionálnej interpretácii, preto treba očakávať, že zlyhanie racionalizmu bude ešte výraznejšie, ak sa pokúsi zaoberať inými oblasťami ľudskej činnosti. Takéto očakávanie, dovodí iracionalista, je celkom správne. Ak odhliadneme od nižších stránok ľudskej prirodzenosti, môžeme sa pozrieť na jednu z tých najvyšších, na to, že človek dokáže tvoriť. V skutočnosti sa ňou však vyznačuje iba malá tvorivá menšina; ľudia, ktorí tvoria umelecké a myšlienkové diela, zakladatelia náboženstiev a veľkí štátnici. Týchto zopár výnimočných jedincov nám umožňuje na okamih uvidieť skutočnú veľkosť človeka. Aj keď títo vodcovia ľudstva vedia, ako používať rozum pre svoje zámery, nikdy to nie sú muži rozumu. Ich korene sú hlbšie – v ich inštinktoch a impulzoch, v inštinktoch a impulzoch spoločnosti, ku ktorej patria. Tvorivosť je iracionálna, mystická schopnosť.“ ([2], 458).

onak. Vo vzťahu k iným, rovnako hľadajúcim, ako som ja sám, ako sme my sami, „je racionalizmus postojom, kedy sme pripravení načúvať kritickej argumentácii a učiť sa zo skúsenosti; je to v podstate postoj, ktorý pripúšťa, že *ja sa môžem myliť a ty môžeš mať pravdu a že spoločným úsilím sa môžeme k pravde priblížiť*“ ([2], 455). Súvisí to s tým, že je síce najlepšie pridržiavať sa *zdravého rozumu*, je súčasne si však treba uvedomiť, že *zdravý rozum*, aj keď má často pravdu, nemusí mať pravdu vždy.

Preto je treba vcelku produktívny postoj *common sense* rozšíriť o kritický aspekt, ktorý ho dokáže ochrániť pred neúmerným množstvom omylov, voči ktorým by inak nebol odolný. Popper si bol vedomý – podobne ako H. D. Thoreau – že k pravde sa niekedy môžeme priblížiť skôr prostredníctvom *common sense* alebo dokonca povery než vedomosťami, to je však zväčša výnimka, na ktorú sa nemožno veľmi spoliehať. Tým skôr, že nikdy nevieme, či a kedy sa tak stalo.

Poznanie samé sa nemôže legitimizovať svojím pôvodom. Nielenže nejestvuje žiadna *najvyššia* autorita, o ktorú by sa dala jeho legitimita oprieť. Poznanie je *bez autority*, aspoň pokiaľ ide o jeho pôvod. *Všetky* zdroje sú zodpovedné za to, že nás *vedú k omylom*, pravda, ak nenájdeme spôsob, ako sa im vyhnúť. Pre Poppera tak ako pre Xenofana bolo vedenie skôr *doxa* ako *epistémé*, skôr *názorom*, *domnienkou* ako pravdivým vedením. Ako sa teda môžeme vyhnúť omylom a chybám? Popper odpovedá: „Verím, že *kritikou* teórií alebo domnienok iných a – ak sa chceme sústrediť na seba – *kritikou* našich vlastných teórií a domnienok... Táto odpoveď sumárne vyjadruje pozíciu, ktorú som navrhol nazvať *kritickým racionalizmom*. Je to postoj, názor a tradícia, za ktorú vďačíme Grékom. Výrazne sa odlišuje od *racionalizmu* alebo *intelektualizmu* Descarta a jeho školy a je veľmi odlišná dokonca aj od Kantovej epistemológie.“ ([3], 52).

Popperov *kritický racionalizmus* je predovšetkým epistemickou a metodologickou koncepciou. Je známe, že Popper je stúpencom *evolučnej* epistemológie. „Evolučná teória“, hovorí Popper, „ma vždy neobyčajne zaujímala“ ([1], 167) – v aktuálnom poznaní sa uchovávali, aj to vždy len dočasne, iba tie teórie, ktoré odolávajú každému prísnemu kritickému testovaniu, ostatné sú *eliminované*, pretože *nevydržia* tlak logického alebo skúsenostného kriticismu. Súvisí to s Popperovou dedukcionistickou metodológiou, podľa ktorej „*veda sa začína a končí pri problémoch*“ ([1], 132). Aj pre vnútrovedeckú atmosféru je charakteristický *selekčný tlak*, pravda, ak neprevláda dogmatická tendencia k imunitizácii teórií. *Selekčný tlak* má vo vede podobu úsilia eliminovať všetky teórie, ktoré neuspjú v procese ich kritického testovania. Na epistemológiu sa môžeme pozeráť aj ako na „*racionálnu rekonštrukciu* krokov, ktoré viedli vedca k nejakému objavu, k nájdeniu určitej novej pravdy“ ([4], 31). Nové teórie vedy však nie sú akousi *emanáciou* skúsenosti, nepredstavujú konceptualizáciu toho, čo vedec *vidí*. Naopak, vznikajú *v mysli*, sú domnienkou, predstavou, návrhom riešení, o ich pravdivostnej hodnote nevieme spočiatku *vôbec nič*. Preto ich treba *testovať*, podrobiť prísny skúškam s cieľom eliminovať ich, aby sme ich neprijali ako platné. *Racionálna rekonštrukcia* je v tomto zmysle náročným procesom ich *legitimizácie*. Uskutočňuje sa až *následnými testami*, len ony vedcovi ukázu, či to, čo objavil, je skutočným objavom, t.j. dočasne platným poznaním. Práve táto metodologická analýza je *racionálnou rekonštrukciou*. Určitá domnienka môže vzniknúť (a najčastejšie vzniká) *iracionálne*, môže byť (a často býva) intuitívnym impulzom, vnuk-

nutím, mystickým *vhľadom* a podobne. Až kritická racionálna rekonštrukcia nám odhalí, či sme sa nemýlili. „Táto rekonštrukcia však neopisuje procesy, ktoré sa aktuálne stali: poskytuje iba logický skelet procedúry testovania.“ ([4], 31-32).

Potreba radikálneho kriticismu, resp. *kritického racionalizmu* súvisí aj – ako sme práve čiastočne naznačili – s existenciou dvoch fáz vedeckej práce i *bežného* poznávania, s *dogmatickou* a *kritickou* etapou, ktoré predstavujú dva metodologicky celkom odlišné spôsoby uvažovania.

Dogmatizmus *nepozná* argumenty, je *neargumentatívny*, prijíma, alebo odmieta určitý názor, teóriu či koncepciu skôr intuitívne. Kritickosť však predpokladá a uplatňuje určitý stupeň imaginácie, predstavivosti, prvotnej *odtrhnutosti* od *faktov*, ku ktorým sa však spätne, testovaním vracia. Dogmatizmus predpokladá, že najdôležitejšie, čo potrebujeme, je istota. „Pravda je, že potrebujeme nádej; konať a žiť bez nádeje je nad naše sily. Viac *nepotrebujeme* a ani nesmieme dostať.“ ([2], 509). Ak sa však chceme naučiť robiť veci čo najlepšie, musíme sa naučiť hľadať vlastné chyby. Pretože *robiť chyby je ľudské* – *humanum est errare*. Dogmatik si to – prinajmenšom o sebe – nemyslí. Predkladá svoje teórie a ponecháva ich osudu *viery*; neargumentuje, resp. jeho argumentácia nie je zdôvodnením samotnej teórie, ale smeruje skôr k recipientovi, *presvedča* ho, chce, aby *uveril*. Dogmatizmus je vždy pripravený *odolávať kritike*, bráni sa jej a bráni iným uplatňovať ju, odstraňuje „intelektuálny základ akejkolvek racionálnej diskusie a v konečnom dôsledku musí viesť k antiracionalizmu a mysticismu“ ([2], 446).

Dogmatické myslenie však nadobúda svoj negatívny štatút iba vtedy, ak *vytláča* kritické myslenie. Ono samo predstavuje *detský vek* ľudského prístupu k svetu a súčasne prvú etapu každého vedeckého prístupu. „Dogmatické myslenie, ktoré považujem za predvedecké – hovorí Popper, „je nevyhnutným štádiom možnosti vzniku kritického myslenia. Kritické myslenie musí mať najprv niečo, aby mohlo kritizovať; nazdával som sa, že práve ono je výsledkom dogmatického myslenia.“ ([1], 41).

Každá teória alebo domnienka má svoju *dogmatickú*, nie vždy však *kritickú* fázu. „Dogma je často tak silno zakorenená, že ňou neotrasie nijaké sklamanie.“ ([1], 45). Len skutočne *kritické myslenie* môže byť úspešné v procese eliminácie dogiem, iba ono je teóriou *úspešného myslenia*. „Väčšina veľkých teórií spomedzi vrcholných výkonov ľudského ducha je dieťaťom predchádzajúcich dogiem a kriticismu.“ ([1], 48). Dogmatické myslenie jestvuje vďaka prirodzenej potrebe *usporiadať* si prostredie, v ktorom žijeme, a objavuje sa najmä u detí. Aj keď schéma prirodzeného sledu dogmatického a kritického myslenia je *príliš zjednodušená*, „pravdou je, že nijaká kritická fáza, ktorej by nepredchádzala fáza dogmatická, nemôže jestvovať“ ([1], 51). Separácia kritického a dogmatického myslenia je nevyhnutnou podmienkou fallibilistickej evolučnej epistemológie a falzifikacionistickej metodológie. Človek, ktorý nikdy neodvolá svoje tvrdenie, neusiluje o pravdu. Mať vo všetkom pravdu je znakom ignorancie.

Súvisí to s tým, že podstatnou, atributívnou črtou nášho poznania je *fallibilizmus*. „*Veda je omylná, pretože je ľudská*“ ([2], 517), nejestvuje nijaké všeobecné kritérium pravdy. Vždy sa môžeme *mýliť*, istota poznania *nie je pre nás*. Fallibilita je *univerzálnym* znakom ľudského poznávania, je to „téma, že celé poznanie je domnienka... neexistuje kritérium pravdy, ktoré by nás mohlo ochrániť pred omylom... To ale neznamena, že hľadanie

pravdy je omylom. Naopak, idea omylu obsahuje ideu pravdy ako štandard, ktorý nedosahujeme. Z toho vyplýva, že aj keď môžeme pravdu hľadať a dokonca ju aj nájsť..., nikdy si nemôžeme byť istí, že sme ju našli. Možnosť omylu jestvuje vždy, aj keď v prípade matematických a logických dôkazov je táto možnosť veľmi malá.“ ([2], 517).

Fallibilizmus, tento *fundamentálny* aspekt každej epistemológie a metodológie, neimplikuje skeptický či relativistický záver – je iba návodom, ako sa máme systematickejšie učiť, rýchlejšie postupovať, hľadať svoje omyly. Inými slovami, fallibilizmus je akceptovaním sústavného kritického vyhľadávania možných omylov, ktorým sa nemôžeme vyhnúť. Popper – na ilustráciu svojho chápania fallibilizmu – uvádza slová Rogera Martina du Gardu: „Už aj to, že vieme, kde pravdu nemožno nájsť, čosi znamená.“ ([2], 518).

* * *

Popperov *kritický racionalizmus* je univerzálnou epistemologickou a metodologickou doktrínou. Tvorí základ jeho *racionálnej filozofie vedy*. Metodológia falzifikacionizmu, ktorej ústrednou ideou je deduktívno-hypotetická stratégia konštrukcie hypotéz, *návrhov* (riešenia problémov) a ich eliminácie logickou cestou alebo pozorovaním, uplatnenie postupu *pokusov a omylov*, je založená na predpoklade existencie *critical acumen* – kritického ostrovtipu, situačnej schopnosti kritickej prenikavosti v posudzovaní vlastných výpovedí i povahy našich činov.

Kritický racionalizmus mal byť súčasne očistným prúdom, ktorý by dokázal vyčistiť *Augiášov chliev* nedbalého, nepozorného, nedôsledného a dogmatického myslenia. Popper si však bol vedomý aj *dramatických obmedzení* uplatnenia racionality najmä v reálnom chode ľudských dejín. Mnohí sa nazdávajú, že napriek veľkému, azda až enormnému úsiliu bol jeho pokus iba neveľmi úspešný. Mnohí tvrdia, že prispel k objasneniu povahy ľudskej mysle viac ako väčšina ostatných filozofov posledného storočia. Veril, že húževnatá a vytrvalá snaha zbavovať sa omylov a chýb, ktoré dokážeme identifikovať, je najlepšou cestou k postupnému zlepšovaniu pomerov, ktoré sú vždy ľudským dielom. Učiť sa zo svojich omylov, bez ktorých by bol život nudný, je zmyslom *kritického* vzťahu k skúsenosti a udalostiam ľudského života.

* * *

Popper sám chápal *kritický racionalizmus* ako univerzálnu podmienku objektívneho vedenia. Adjektívum *objektívne* v spojení s *vedením* však neo značuje *absolútne* poznanie, ono samé je len regulatívnym ideálom, ku ktorému spejeme postupnými krokmi, akýmsi *kognitívnym inžinierstvom*. V tejto súvislosti Popper pripomína prvý odstavec z Kantovej štúdie *Čo je osvietenstvo*: „Osvietenstvo znamená, že človek vystúpil zo svojej nesvojprávnosti, ktorú si zavinil sám. Nesvojprávnosť je neschopnosť používať vlastný rozum bez toho, aby ho niekto iný viedol... *Sapere aude!* Maj odvahu používať svoj rozum! Tak teda znie heslo osvietenstva.“ ([7], 125). Práve v tom spočíva Kantovo chápanie rozhodujúcej idey osvietenstva – bola to idea *sebaoslobodenia vedením*.

V tomto zmysle je *sebaoslobodenie vedením* aj úlohou našich čias. V popperovskej interpretácii ide o *duchovné oslobodenie* spod „zotročenia falošnými ideami, predsudkami

a idolmi“ ([7], 126). Len ak sa dokážeme *programovo* usilovať vyhnúť sa akémukoľvek dogmatizmu, strnulosti a v konečnom dôsledku (vždy principiálne) nekritickému fanatizmu vo sfére našich názorov a postojov, dokážeme pootvoriť dvere pluralitnej perspektíve. „Idea sebaoslobodenia vedením nie je tou istou ideou ako idea o ovládnutí prírody. Naopak. Je to idea *duchovného* sebaoslobodenia od omylu, od falošnej viery. Je to idea duchovného sebaoslobodenia prostredníctvom kritiky vlastných ideí... obsahuje od začiatku aj ideu, že sa musíme učiť dištancovať od svojich vlastných ideí namiesto toho, aby sme sa s nimi stotožnili. Poznanie duchovnej sily ideí vedie k úlohe oslobodiť sa od duchovnej nadvlády falošných ideí. V záujme hľadania pravdy a oslobodzovania sa od omylu musíme sa vychovávať k tomu, aby sme boli schopní hľadiť na vlastné idey rovnako kriticky ako na idey, proti ktorým bojujeme.“ ([7], 136). Idea omylu *predpokladá* ideu pravdy – ak sa k nej chceme čo i len priblížiť, vždy musíme pripustiť možnosť, že sa mýlime.

Popperov *kritický racionalizmus* je plodom (jeho) uvedomenia si hraníc vlastného poznania a pokory pred nevyčerpatel'nosťou univerza a kognitívnou nedokonalosťou poznávajúceho človeka. Je *metodologickou blokádou* všetkého, čo smeruje k nekritickému, teda unáhlenému, nonfallibilnému akceptovaniu našich vier.

Veľkým problémom popperovskej epistemológie je problém *stability poznania* – z ich zorného uhla je celkom odmietnutá. Bol však stúpencom postupného smerovania k *objektívnemu* poznaniu, t.j. k poznaniu, ktoré je len v minimálnej miere poznamenané individuálnym subjektom, a to je možné len vďaka dôslednému kriticismu. Jeho *kritický racionalizmus* možno chápať aj ako *kritickú teóriológiu*, ako epistemológiu rastu ľudského poznania. Poznania, ktoré nie je účelom samé osebe, ale ako inštrumentu, pomocou ktorého dokážeme meniť podmienky vlastného života. Ak sa racionalita vlastnou dynamikou nemá príliš vzdialiť od reality, musíme ju limitovať *kriticizmom* – len *kritická racionalita* je súčasťou dedičstva a skúsenosti, ktorými sme spojení s minulosťou, aby sme si otvorili perspektívu budúcnosti.

LITERATÚRA

- [1] POPPER, K.: Unended Quest. An Intellectual Autobiography. London, New Edition Routledge 1993.
- [2] POPPER, K.: The Open Society and Its Enemies. Golden Jubilee one-volume Edition. London, Routledge 1995.
- [3] Popper Selections. Ed. by D. Miller. New Jersey, Princeton University Press Princeton 1985.
- [4] POPPER, K.: The Logic of Scientific Discovery. London and New York, Routledge 1995.
- [5] POPPER, K.: Conjectures and Refutations. The Growth of Scientific Knowledge. London, Routledge 1995.
- [6] POPPER, K.: Poverty of Historicism. London and New York, Ark Paperbacks 1986.
- [7] POPPER, K.: Hľadanie lepšieho sveta. Prednášky a state. Bratislava, Archa 1995.
- [8] POPPER, K.: Philosophy and Problems. Ed. by A. O'Hear. Cambridge University Press 1995.

Doc. PhDr. František Mihina, CSc.
Katedra filozofie FF UPJŠ
Ul. 17. novembra 1
080 01 Prešov
SR